Benkő Samu

Debreczeni Márton és az EME

A cím láttán, illetőleg olvastán könnyen felmerülhet a gyanú, hogy vajon nem aggkori szellemi megbicsaklás helyezte egymás mellé a két nevet: az 1802-ben született és 1851-ben már meghalt tudós bányamérnökét és az 1859-ben alapított erdélyi tudós intézményét? Nincs-e valami tévedés az évszámok körül? Nem tagadva az élemedett kor naponta tapasztalható keserves kísérő jelenségeit, elmondhatom, hogy ez alkalommal nem történt emlékezetbeli botlás.

Mert igaz ugyan, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló közgyűlésére 1859. november 23–25-én került sor, mégis joggal nevezhetjük EME-embereknek azoknak az élők sorából korábban eltávozott erdélyi magyarokat, akik évekkel megelőzően felvetették, kezdeményezték, hogy ez a kis ország rakja le a maga magyar tudományos intézményeinek az alapjait, illetőleg akik olyan szellemi főembereknek bizonyultak, akikben élt a remény és az igény, hogy életművük írásos és tárgyi emlékei előbb-utóbb intézményes őrzési helyre leljenek itt bent a hazában.

Nézzünk csak szét egy kicsit az EME régi emberei között. Azok között, akiket az 1909–1942-es Emlékkönyv is így nevez meg: *Az EME régi emberei*. Első helyen említjük az 1855-ben meghalt történetíró Kemény Józsefet, aki unokaöccsével, Kemény Sámuellel közösen írt, és az 1842-es erdélyi országgyűléshez címzett levélben – „honfíúi és honpolgári érzelmük sugallatának engedve” – felajánlják 15 000 kötetet meghaladó könyvtárukat, több ezerre menő kézirat- és oklevélgyűjteményüket, valamint más muzeális értékeiket a felállítandó erdélyi múzeumnak.

Kemény Józseffel azonos évben, 1795-ben született az EME másik embere, Bölöni Farkas Sándor, aki többek között arról is nevezetes, hogy 1829-ben Lázár László kancellárhoz benyújtott nevezetes memorandumában – Kelemen Lajos fogalmazása szerint – „vázlatos, de céltudatos múzeumi programot” állított össze.

Maguk az alapítók is nagyon jól tudták tehát, hogy az EME története nem az 1859-es alapító közgyűléssel kezdődik, de még csak nem is a reformkori közhatalmi körben: országgyűlésen, vármegyei közgyűléseken elhangzott javaslatokkal, hanem azokkal a tudományos teljesítményekkel, melyeket létrehozóik intézményi erőrendszer oltalmába szerettek volna helyezni.

Ha csak rápillantunk az alapító Mikó Imre írásainak a könyvészeti jegyzékére, láthatjuk, hogy előszeretettel foglalkozott azoknak az erdélyi tudósoknak az életével és munkásságával, akik tehetségüket, szakterületük művelése mellett, az erdélyi magyar tudományosság összefogására is felhasználták. Így írt Mikó tanulmányt a tudós emberekből álló *magyar társaság* gondolatát felvető Bod Péterről, szentelt monográfiát az „erdélyi históriás szekrényt” kezdeményező Benkő Józsefnek és adta ki részletes életrajzzal bányamérnök barátjának, a korán elhunyt Debreczeni Mártonnak a magyar honfoglalásról írt hőskölteményét.

Az *Erdélyi Múzeum-Egyesület története* című, 1909-ben megjelent tanulmányában Kelemen Lajos hangsúlyozza, hogy Mikó Imre Debreczeni Márton kéziratban heverő eposzának a kiadásával nemcsak a múlt dicsőségének a feltüntetésére vállalkozott, hanem nehéz időben, 1854-ben *A kióvi csata* előszavában ismételten han-

goztatja ez Erdélyi Múzeum-Egyesület szükségességét, tehát egy olyan intézményt, „hol a múlt minden emlékét összegyűjtve őrizni és fenntartani lehessen“.

Tegyük ehhez hozzá még azt is, hogy ugyancsak nehéz időben, 1960-ban Debreczeni Mártonra emlékezve, a másik Mikó Imre, a mi kortársunk, a kiváló nemzetiségi jogász, Döbrentei Gábor folyóirata, az *Erdélyi Múzeum* köré tömörülő nagy reményű erdélyi fiatalok művelődéstörténeti szerepét hangsúlyozva emlékeztet rá, hogy e fiatalok között ott volt a kolozsvári Református Kollégium diákja, Debreczeni Márton is.

Az 1851-ben meghalt Debreczeni Márton és az 1859-ben végre megalakult EME között a szétbonthatatlan kapcsolat jelzését Mikó Imre azzal tetézte, hogy 1854-ben a saját költségén kiadott hősköltemény bevezetéseként megírta és közrebocsátotta „a közönséges származású, de nem közönséges életű férfi” életrajzát és méltatta szépirodalmi és tudományos munkásságát. Mikó Imre azzal is az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez kapcsolta Debreczeni Mártont, hogy halála után magához vette kézirati hagyatékát, és abból először az említett hőskölteményt rendezte sajtó alá és bocsátotta közzé, majd rendbe rakta az egész kézirati hagyatékot. Természetesen Mikót barátjának és egykori kincstári munkatársának nemcsak költői teljesítménye érdekelte, hanem egész életműve, így figyelme természetesen kiterjedt minden papírra vetett gondolatára. Nemsokára az ő gondoskodása juttatta ezeket az iratokat az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába: a levéltárba és a kéziratárba. Sorsunk alakulásának furcsasága következtében a mai kutató a Debreczeni-kéziratokat két helyt keresheti: a Román Országos Levéltár kolozsvári Igazgatóságának gondozásában lévő múzeumi levéltárnak az állagában, mégpedig az egyesített Mikó–Rhédey családi levéltárban, és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában, ahol ugyancsak az eredetileg Egyesületünkre testált és bekötött kéziratosokat őrzik (és amelyek visszaszolgáltatását türelmetlenül várjuk).

Magam egyetemi hallgatóként a Farkas utcába költöztetett egyesületi levéltárban találkoztam először Debreczeni Márton kézírataival. A soproni bányatörténész, Faller Jenő akkoriban írta *Debreczeni Márton (1802–1851) bányamérnök élete és munkássága* című tanulmányát, amelyet aztán a Bányászati Lapok 1951. évfolyama 20. számában jelentetett meg. Az akkori idők nehéz (mondhatnám lehetetlen) kutatási feltételei között Faller Jenő Jakó Zsigmond professzortól, az EME levéltára akkori vezetőjétől kért felvilágosítást a Kolozsvárott őrzött Debreczeni-kéziratokról, illetve a tudós bányamérnökre vonatkozó irományokról. A levéltári forrásokkal ismerkedő diákként láthattam tehát a kutatószobában Jakó Zsigmond asztalán a Debreczeni-kéziratokat, melyekről aztán a soproni professzor levélbeli tájékoztatást kapott. Ennek az egyesületi levéltárban szerzett első élménynek lett szerkesztésének következménye, hogy néhány év múlva az *Erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéséről* írt (1956-ban megjelent) tanulmányomban számba vehettem az erdélyi bányász értelmiség kialakulásának a körülményeit és méltathattam Debreczeni különleges szerepét az erdélyi bányáipar technikai színvonalának emelésében. Évek teltével, éppen a Ceaușescu rendszer haldoklása idején ismét visszatértem Debreczeni Márton kézírataihoz. Azokat az irományait vettem szemügyre, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárának kéziratárában helyeztek el, és amelyek, mint jeleztem, ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratár őrzetében vannak. Itt a katalógusban 13 tétel jelöl Debreczeni-kéziratot, ezek-

ből 3 szótár-fogalmazvány, melyekről *Debreczeni Márton szótárszerkesztményei* címmel 1991-ben tanulmányt tettem közzé.

Itt emlékezem meg arról is, hogy a múzeumi levéltár egyik másik fondjában, a zilahi Református Kollégium levél- és kéziratgyűjteményében bukkant rá Dani János Debreczeni Márton két 19. század eleji román nyelvű nyomtatott versére, melyek 1818-ban jelentek meg. Dani János ismertetését ezekről a katonabúcsúztatókról 1960-ban olvastuk a Korunk hasábjain.

Mivelhogy mai ünnepi megemlékezésünkön előadóink részletesen szólnak a bányamérnökről, a feltalálóról és a költőről, számomra már csak az a feladat hárul, hogy néhány szóban Debreczeni érdemdús egyéniségét, illetőleg szellemi habitusának legjellemzőbb vonásait próbáljam magunk elé idézni.

Alkotómunkára termett sokoldalú egyéniség volt. Az alkotómunkához megkívántató szellemi fegyverzetet a kolozsvári Református Kollégiumban és a 1763-ban létesített selmecbányai Bányászati Akadémián szerelkezett fel. A kolozsvári kollégium diákjaként, az antikvitas görög és latin auktoraira támaszkodó literátori műveltség mellett, viszonylag korszerű matematikai, fizikai és vegytani ismeretekre is szert tehetett, melyeket aztán az európai hírű felső-magyarországi akadémián ásványtani, fémkohászati és bányaművelési ismeretekkel toldhatott meg. Hangsúlyozza, hogy a tudományok igazi mibenlétét Selmecbányán ismerte meg.

Tudatában volt annak, hogy némelyek szemében a költői és a mérnöki munka mélyén ellentétes módszerek húzódnak meg, de ő pontosan ezt az ellentételezettséget tudta mesterien föloldani. Felismerte, hogy ihletre és képzelőerőre mind a két területen nagy szüksége van az alkotó embernek.

Sokoldalúságához párosult kísérletező kedve is. Kísérletezett a szépirodalomban éppen úgy, mint a műszaki tudományokban, és kísérleti telepnek tekintette a Kárpátok ércben gazdag hegyvonulatait éppen úgy, mint Erdély iparosodásának első szálláshelyeit, az érckohókat. Vörösmarty Mihály irodalomtörténeti korszakot nyitó eposzának, a *Zalán futásának* megjelenése előtt hőskölteményt írt a magyar honfoglalásról, Zalánán gőzgépet alkalmazott, és az 1848–49-es forradalom idején Kossuth Lajos mellett dolgozva minisztériumi főtitviszelsőként ő biztosítja, hogy a honvédség fegyverzetét előállító hadiüzemek folyamatosan hozzájussanak a bányászati nyersanyaghoz, a fémércekhez.

Alkotótevékenysége nemcsak az erdélyi föld kincseit kiaknázó bányamérnöki tevékenységében tűnt ki, hanem szaktudománya művelésében is, és bizonyos tudományszervezési akciókban. Egyike azoknak, akik 1838-ban létrehozzák Zalánán a bányászati kaszinót azzal a rendeltetéssel, hogy tagjai előadásokkal, vitákkal, a külföldi szakirodalom rendszeres figyélésével és saját eredményeik publikálásával „a bányászati szorgalomba bevágó tudományok és művészet előhaladását eszközöljék”.

Tudományszervezési találékonyasága abban is megmutatkozott, ahogy hozzáállott bányászati szakszótárak szerkesztéséhez. Egyesületünk kéziratárába három szótárszerkesztményének a fogalmazványa került be. Ezekből megismerhetjük munkamódszerét, azt, hogy a szótárszerkesztést közösségi feladatnak tekintette. Munkáját azzal kezdte, hogy összeállította az eltervezett német–magyar „bányászati műszótár”, illetőleg a „sóbányászati német–magyar műszótár” német címszavainak a jegyzékét, és azt elküldte az Erdélyben dolgozó magyar bányamérnököknek azzal a kéréssel, hogy megfelelő magyar szót javasoljanak valamennyi német ter-

minus jelentésének anyanyelvünkön való visszaadására. A szótárszerkesztő előmunkálatok különböző fázisait rögzítő kéziratokból megállapíthatjuk, hogy Debreczeni Márton a bányatudományokban és a magyar nyelvben járatos tizenkét munkatársát sorakoztatta fel maga köré, hogy közös erőfeszítéssel megtalálják a német szakkifejezések ezreinek a magyar megfelelőit. A tudományos együttműködésnek értékes emlékei ezek a szótárszerkesztmények, és mai napig elható magatartásbeli iránymutatás olvasható ki belőlük.

A reformkori magyar akadémiai tudománypolitika dicséretére el kell mondanom, hogy a mérnök-költő szótárszerkesztési munkálkodása beilleszkedett abba az akadémiai kezdeményezésbe, amely feladatul tűzte ki szakszótárak szerkesztését. Teleki József akadémiai elnök még mielőtt Erdély főkornányszója, gubernátora lett volna, maga kezdte sürgetni a magyar „bányászati műnyelv” megteremtését és ennek érdekében szorgalmazta honos magyar kifejezések, szólásmódok összegyűjtését és rendszerezését.

Hangsúlyozom, hogy Debreczeni Mártonnak a hűség dolgában van mondandója a mai erdélyi magyar ember számára. Hűségét mindvégig megőrizte az anyanyelvű szellemi munkálkodáshoz.

Debreczeni Márton nyelvi tekintetben is talpig erdélyi ember volt. Amellett, hogy anyanyelvét költői szinten gyarapította, román nyelven írt versekkel és német nyelven szerkesztett bányászati szakszövegekkel bizonyította, hogy az Erdélyben együtt lakó népeket nyelviileg egyenrangúaknak tekintette. Nyelvi toleranciájának ékes bizonyítéka az a tervezete, melyet 1848. szeptember 6-án fogalmazott a Kossuth Lajos vezette magyar pénzügyminisztérium „bányászati osztályigazgató helyetteseként” a selmeci Bányászati Akadémia átszervezéséről. Az akadémia egykori diákjaként tudta, hogy az intézet közvetlenül a bécsi udvari bányakamarának volt alárendelve, és kizárólagos oktatási nyelve a német volt. A forradalmi változások rendjén Debreczeni azt javasolta, hogy az Akadémiát helyezték a magyar pénzügyminisztérium felügyelete alá, és illő óvatossággal vezessék be a magyar előadási nyelvet úgy, hogy a magyar mellett a német is, mint tanítási nyelv huzamosabb időre megtartassék. Bölcsen kifundált javaslatát érvekkel támasztja alá: „különös figyelmet érdemel ugyanis azon körülmény, hogy a magyar nyelv bányászati irodalommal még nem bír, s éppen ezért értelmes bányásznak, ki nem akar megelégedni az Akadémián tanultakkal, hanem a tudománnyal lépést tartva haladni kíván, a német nyelvnek tudása, mely a bányászati tudományokra nézve a legbővebb forrásokkal bír, múlthatatlanul szükséges”.

Toleranciával párosuló hűségét anyanyelvéhez csak dúsították azok az érzelmek, melyek szülőföldjéhez kötötték. Mikó Imre idézi Debreczeninek selmeci diákkorában, 1824-ben egy barátjához intézett levelét: ebben nélkülözések közepette vállalt szülőföldszeretetéről így vall: „Tanulásomat sehogy sem hagyom félbe, akár mint húzzam is ki. Ha azon cosmopoliticum principiumom lenne, mi sok nemzeteknél oly nagy becsben van: *ubi bene ibi patria*, könnyű volna muszkaországi stipendiumot nyernem, s Szibériában idővel még nagy úr lehetnék; de a *natale solum* (szülőföld) lekötne engemet még akkor is, ha ott többé senkim sem lenne.”

A *natale solum* magához kötötte egészen a Házsongárdi temetőig, ahol – mint az egyre pusztuló síremlékek jelzik – az EME többi nagyjainak, Bölöni Farkas Sándornak, Brassai Sámuelnek, Ujfalvi Sándornak, Mikó Imrének a nyugvóhelye közelében alussza örök álmát.